

EVA VEČERKOVÁ

Obyčeje a slavnosti

v české lidové
kultuře

Vyšehrad

Práce byla vydána za finančního přispění
z programu Podpora tradiční lidové kultury
Ministerstva kultury ČR

Předložená práce vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury
v rámci institucionálního financování na dlouhodobý koncepční rozvoj
výzkumné organizace Moravské zemské muzeum (DKRVO, MK000094862)

Lektorovali: PhDr. Alexandra Navrátilová, CSc.
PhDr. Karel Altman, CSc.

Copyright © PhDr. Eva Večerková, CSc., 2015

ISBN 978-80-7429-627-7

Obsah

Úvodem ■ 11

Předjaří – Masopust ■ 15

Hromnice (2. 2.) ■ 16

Žakovská koleda na den svatého Blažeje (3. 2.) ■ 18

Současná blažejská obchůzka v Dluhonicích u Přerova

Voda a chléb o svátku svaté Agáty (5. 2.) ■ 26

Příběh svaté Doroty v obchůzkových hrách (6. 2.) ■ 28

Světki se jménem Valentin (14. 2.) ■ 31

Konec masopustu ■ 32

Voračka / Obchůzky maškar / Masky a maskování / Pohřebenář a obyčej na hřeben / Ostatkové právo / Zábavy a hry / Tance a taneční hry / Placení na muziku / Vlácení klátu / Reduty, merendy, šibřinky, věnečky a bály / Pochovávání masopustu / Popeleční středa / Masopust v Sumrakově

Jaro a podletí – od Velikonoc k letnicím ■ 79

Matěja, k vesnu náděja (24. 2.) ■ 80

Řehořští vojáci (12. 3.) ■ 82

Svátek svatého Josefa (19. 3.) ■ 87

O šesti postních nedělích ■ 89

Černá, pučálková, liščí / Kýchavná, prazná i suchá / Družebná / Smrtná / Květná neděle

Velikonoce ■ 122

Velikonoční třídění: od Zeleného čtvrtku do Velikonoční neděle / *Dřevěné zvonění a honění Jidáše / Vynášení Pámbučka na Hané / Velikonoční jízdy / Velikonoční prut a velikonoční vejce / Skřivánek a zajíc /*

Velikonoční obchůzky s *Jidášem* na Zábřežsku

Svatý Jiří trávu búrří, zem otvírá (24. 4.) ■ 179

Prosebné procesí o svátku svatého Marka (25. 4.) ■ **183**

Pálení čarodějnic a májové slavnosti (1. 5.) ■ **185**

Čarodějnice odjímají užitek / *Pálení čarodějnic* / Máje / Kravská muzika

Svatý Florián, ochránce před požárem (4. 5.) ■ **204**

O svátku svatého Jana Nepomuckého (16. 5.) ■ **205**

Letnice ■ **208**

Zelené svátky / Královské obyčeje / Čištění studánek

Slavnost Těla a Krve Páně, Boží Tělo ■ **235**

Božítělová *posejпка*

Svatý Antonín, pomocník při výběru dobrého

životního partnera (13. 6.) ■ **241**

Na svatého Víta celou noc svítá (15. 6.) ■ **243**

Léto a podzim – od letního slunovratu k adventu ■ **247**

Svatojánský svátek 24. června: byliny, voda a oheň ■ **248**

Svatojánské *koření* a *postýlka* svatého Jana / Svatojánská rosa a voda /

Svatojánský oheň / *Praženc* a *pražmo*

Ochránci před bouří svatí Jan a Pavel (26. 6.) ■ **264**

Svátek svatých Petra a Pavla (29. 6.) ■ **266**

Patron horníků svatý Prokop (4. 7.) ■ **267**

Ohlas cyrilometodějského milénia v lidovém prostředí ■ **269**

Památka upálení Mistra Jana Husa (6. 7.) ■ **272**

Shazování kozla o svátku svatého Jakuba Staršího (25. 7.) ■ **275**

Anenské poutě, oslavy a zábavy (26. 7.) ■ **279**

Svatý Vavřinec, první podzimec (10. 8.) ■ **281**

Mariánské svátky v pozdním létě ■ **282**

Obyčeje vinařů / Věneček pro Petrolínku

Svatý Bartoloměj létu hlavu zlomí (24. 8.) ■ **287**

Dožínky ■ **289**

Oslavy a slavnosti na den svatého Václava (28. 9.) ■ **299**

Posvícení ■ **302**

Posvícení, hody, krmáš, pouť / Hodování a taneční zábavy /

Dary, výslužky a platby / Vzpomínka na zemřelé a *pěkná hodinka* /

Hodová chasa, stárce a stárky / Hodové právo stárků / Hodová máje /

Skládka a *hodový věnec* / Obřadní zabíjení zvířat. Závěr hodování /

Hodová slavnost v Loučkách u Tišnova

Svátek Všech svatých a Dušiček (1. a 2. 11.) ■ **332**
Martinské účtování a hodování (11. 11.) ■ **339**
Svatá Kateřina, patronka žen a dívek (25. 11.) ■ **344**
Noc před svátkem svatého Ondřeje (30. 11.) ■ **346**

Zimní slunovrat a Nový rok – advent a Vánoce ■ **349**

Advent ■ **349**

Adventní nověna anebo *hledání noclehu*

Dny v adventu zasvěcené křesťanským světcům:
začíná se dnem svaté Barbory (4. 12.) ■ **354**

Současné *barborky* na Třebíčsku

Mikuláš a *matička* ■ **361**

Svatý Mikuláš vládne nad vodami / Dárce Mikuláš / Obchůzky /
Mikulášské desatero / Mikulášské zábavy / *Matička* / Mikulášská
obchůzka ve Štítné nad Vláří

Ambrož *honí děti* (7. 12.) ■ **382**

Svatá *Lucie noci upije...* ■ **382**

Svatý Tomáš a dlouhá noc (21. 12.) ■ **393**

Vánoce ■ **394**

Štědrý den ■ **397**

Zázračná svatá noc / Ochranná magie / Domácí zvířata / Stromy v sadu /
Kult zemřelých / Štědrovečerní stůl / Vánoční sláma / Hádání budoucnosti /
Vánoční dar a koleda / Pastýřská koleda a obřadní zeleň / *Honění oveček*
do Betléma / Štědrovečerní nadílka a vánoční strom / První vánoční
strom republiky

Boží Hod ■ **445**

První návštěvník

O svátku svatého Štěpána (26. 12.) ■ **447**

Štěpánův patronát koní / *Štěpánování* / *Na vagace*, podávání kalhot
a dívčí koleda / Obchůzky se *štěstím* / Koleda s fanfrnochem

Víno svatého Jana (27. 12.) ■ **457**

Svátek Mládětek betlémských (28. 12.) ■ **459**

Silvestr a Nový rok ■ **461**

Novoroční výslužkový koláč / Vánoční a novoroční obchůzky
maskovaných žen – *perchta* a *báby*

Na Tři krále (slavnost Zjevení Páně) ■ **473**

Tříkrálová znamení, lístky a medaile / Voda, sůl, křída, věštění a magie /
Zázračná noc a věštby / Tříkrálové koledování

Poznámka na závěr ■ **483**

Výběr z literatury a pramenů ■ **485**

Seznam vyobrazení ■ **493**

Zusammenfassung ■ **499**

Customs and Festivities in Czech Folk Culture ■ **504**

Úvodem

Rok, astronomicky doba oběhu Země kolem Slunce, je přirovnáván ke kruhu. Rok je úsekem času, v němž se opakují události v životě jednotlivce a společnosti. Patří k nim svátky zaznamenané v kalendáři a s nimi obyčeje a slavnosti, které se při nich odehrávají. V etnologické literatuře se nazývají výroční nebo kalendářní. Obyčejová tradice kalendářního cyklu, komplex obřadů, zvyků a slavností, je kulturním ekvivalentem přírodního času (Václav Frolec). V historii lidského vnímání času se projevuje přechod od tzv. cyklického času k lineárnímu, k chápání času jako plynulého pohybu vpřed. Vzorem cyklickému času, jak to připomíná u starobylých společenství religionista Mircea Eliade, byla pravidelná každoroční regenerace přírody a tak, jako se příroda na jaře oživuje do nové svěžesti, tak se i lidská společnost v očistných rituálech obnovuje a zbavuje nánosů všeho špatného.

Podle nejstaršího způsobu dělení roku se rozlišovala dvě období, chladné a teplé, zima a léto, ohraničená přibližně jarní a podzimní rovnodenností, což určovalo zaměření a povahu dávných rituálů a slavností. V nejstarších dobách se začátek ročního cyklu spojoval s opětným obnovením vegetace. Lidské zachytávání toku času vedlo k členění na časové úseky, tři, pak čtyři roční období. V kalendářích pozdního středověku byl rok dělen i na šest období po dvou měsících, jak je to v Kalendáři Mikuláše Bakaláře z roku 1498. Dělení roku na dvanáct měsíců převzali křesťané z juliánského slunečního kalendáře, který byl po reformě papeže Řehoře XIII. v roce 1582 nazván gregoriánským.

Výroční obyčeje a slavnosti jsou mnohvrstevné kulturní jevy velmi dlouhého trvání. Patří mezi nejstarobylější ve struktuře tradiční lidové kultury. Křesťanství mnohé pohanské rituály transformovalo a překrylo novými významy, připoutalo je k církevnímu kalendáři a jeho svátkům, jiné zakazovalo a vykořenilo. Do 5. století se ustanovily tři velké svátky, Velikonoce, Letnice a Vánoce. Vedle těchto svátků souvisejících s událostmi ze života Kristova (*temporál*) jsou od druhé poloviny 5. století uváděny jako sváteční dny také výroční dny křesťanských světců (*sanktorál*). Dny svátků vytvářely pevné časové body pro hospodářskou praxi

v agrárním prostředí, k nim se vztahovaly pranostiky a lidová rčení a byla to i pevná data právních činností a odvádění plateb, byl s nimi spojován začátek ročního období. Jména křesťanských světců jsou dáována dětem a tak se svátky světců staly i jejich svátky, svátky jmenin. Ke svátkům se pojilo zprvu omezení, později zákaz některých pracovních činností. Církevní svátky se staly příležitostí k různým světským slavnostem. Byly vždy záležitostí společenskou.

Osu ročních svátků dnes určuje jak křesťanská, tak s postupem doby vznikající občanská tradice svátků na paměť významných historických událostí a osob.

Na svátky církevního kalendáře navazuje cyklus lidových výročních obyčejů, či jak se někdy uvádí, zvykoslovný rok. Příznačným rysem obřadů a obyčejů je jejich synkretická povaha. Překrývají se v nich prvky vzniklé v různých historických obdobích, často nám velmi vzdálených, a stejně tak i prvky různého obsahu, religiózního, magického, právního i prosté zábavy. Spojují se v nich do jednotného útvaru také různé výrazové prostředky, slovo, zpěv, pohyb, gesto a hmotné artefakty, které spoluvytvářejí sdělnost, smysl obyčeje. Stavění *máje*, tanec pod *májí*, obchůzka maskovaných postav, průvod dětí s figurou smrtky či se stromkem, dívek s výsluhovým koláčem, chlapců s velikonočním prutem jsou příklady takového obyčejového chování.

Obyčej je v etnologické literatuře obvykle užíván jako shrnující výraz pro obřady a zvyky, slavnost je kulturní fenomén širšího společenského charakteru s různým ideovým zaměřením (církevní, národní, folklorní), oslavným připomenutím významné události, památky, výročního dne.

V prostředí, v němž existují, plní obyčeje různé funkce, socionormativní, komunikační, zábavné a kdysi utilitární a ochranné, realizované většinou na principech magie. Původním smyslem a cílem starých rituálů obsahujících obětní prvky, věštné a magické úkony, zejména v přelomových obdobích hlavních svátků kalendáře a tzv. osudových dnů, bylo zabezpečení hospodářské prosperity a vitálních sil člověka. Pro lidovou religiozitu, tak jak se projevuje i v obyčejích ročního cyklu, je příznačné propojení oficiálního křesťanského učení s jeho lidovým pojmáním, v němž křesťanství světci pomáhají v různých oblastech života a svěceniny mají sílu zabezpečit lidem zdraví a vitalitu, ochránit úrodu před přírodními pohromami. Starší i současní badatelé religionisté hovoří o tzv. „selském náboženství“ nebo „žitém náboženství“. V symbióze křesťanství a lidových obřadů a obyčejů kalendářního cyklu se vyvíjely vztahy posvátného a světského.

Svébytné obyčejové projevy mělo urbánní prostředí, cechovní obyčej, soutěživé hry na trzích, slavnostní střelení na ptáka, obchůzky žáků – studentů, turnaje, karnevalové zábavy či korunovační slavnosti.

Kalendářní cyklus obyčejů a slavností je fenoménem historickým a současným. Hlavním atributem obyčejů je tradičnost, která znamená kontinuitu, trvání v čase. Lidové obyčejy se vyznačují poměrnou stabilitou, předávaly se prostřednictvím tradice, což vedlo k zachování kontinuity, současně však působily tendence opačné, vedoucí ke změnám. Obyčejová tradice se měnila s dobou a s novými hospodářskými vazbami, s proměňujícím se životním způsobem lidí a konečně i s cílenou snahou jednotlivců, neformálních sdružení a spolků o zachování lidové kultury. Tradice a inovace či aktualizace se ve vývoji obyčejů prolínají a spojují.

Sběratelé lidových tradic, a tedy i lidových obyčejů, soustředili v 19. a 20. století rozsáhlý materiálový fond, publikovaný v Českém lidu a v četných regionálních monografiích. Z nich velkou část shrnul kulturní historik a národopisec Čeněk Zíbrt do svého rozměrného díla. Na ně navázaly ve druhé polovině 20. století výzkumy vědeckých a muzejních institucí v terénu a v archivech. Pramenný fond záznamů lidové obyčejové tradice a interpretace tohoto fenoménu v etnologických studiích je základem našeho pojednání. Nelze v něm obsáhnout vše. Podáváme je jako skromný vhled do neobyčejně bohaté a stále živé oblasti české lidové kultury.

Na rozdíl od výše zmíněných obcí je v Jestřebí doprovázeno sobotní *jidášování* písní. Před domem chlapci sborem domácím zazpívají:

*Cos to Jidáš, cos to učinil,
že si svého mistra židům prozradil.
Za to budeš v pekle pykati,
s Luciferem d'áblem škvařiti. Škvařiti!*

Poslední slovo důrazně opakují. *Jidáš* vybírá peníze. Dříve (a to ještě v dětství dnešních padesátníků) prý míval mišky dva, jeden pro sebe, druhý pro společný fond. Už tenkrát byl ověšený papírovými stuhami, ale obličej měl začerněný sazemi.⁴⁴⁶

Svatý Jiří trávu búří, zem otvírá (24. 4.)

Z historických pramenů je přijata zpráva o mučednické smrti sv. Jiří na začátku 4. století (303/305) v Lyddě-Diospolis (dnes Lod, Izrael), kde byl v 6. století nalezen jeho hrob. Od raných dob byl uctíván ve východním křesťanství, úctu k němu šířili na Západě křižáci. Nejznámější legenda ve středověkém kodexu *Legenda aurea* z 12. století obsahuje příběh o zápasu sv. Jiří s drakem, v níž je zobrazen jako křesťanský rytíř, který osvobodil královskou dceru ze spárů draka a získal lid pro křesťanskou víru. Souboj sv. Jiří s drakem (symbolem pohanství) je častým námětem ve výtvarném umění, v lidovém výtvarném projevu se objevuje na malbách na skle nebo na perníkářských formách. – Sv. Jiří se stal patronem rytířských řádů, zbrojníků, vojáků, jezdců, ale také ochráncem rolníků, stád, dobytka a koní. V jeho patronství je Řecko, Rusko, Gruzie, Anglie (od r. 1222) a několik evropských měst. V r. 1908 Robert Baden-Powell, zakladatel skautského hnutí, zvolil sv. Jiří za patrona skautů. V r. 1969 byl sv. Jiří zarazen mezi světce, jejichž autentičnost je sporná.⁴⁴⁷

Svatý Jiří žije v lidové tradici evropských národů ve dvou protichůdných a z hlediska geneze odlišných obrazech. První obecně rozšířený obraz je vytvářen legendou, jejíž vznik spadá do 12. století a v níž je Jiří zobrazen jako rytíř a bojovník s drakem, který zachraňuje nevinnou

⁴⁴⁶ Pasáž je převzata s úpravami z článku: Večerková, Eva: Velikonoční obchůzky s Jidášem na Zábřežsku. *Vlastivědný věstník moravský* 57, 2005, s. 63–66.

⁴⁴⁷ V českém liturgickém kalendáře se připomíná jako nezávazná památka.

obět'.⁴⁴⁸ O příběhu drakobijce sv. Jiří vypráví moravská píseň, která je zlidovělou verzí staročeské veršované legendy.⁴⁴⁹ Zapsal ji na Příborsku František Sušil:

*Svaty Jiří po horach chodival,
po horach chodival, po cestach jezdival.
Přijel on tam k jednomu jazeru,
nadešel tam klečet cisařovu dceru.
Co, krasna panno, co ty tady sedíš
a tak truchle, smutně do jazera hledíš?
Ach, jak němam, ach, přesmutna byti,
dy ja už dněs musim smrti podstupiti?
Chceš-li, krasna panno, v Boha uvěřiti
chcu tě tej sanuti smrti obhajiti.*⁴⁵⁰

Náměty z legend o životě a umučení sv. Jiří se přenesly do lidových divadelních her z období baroka; z přelomu 17. a 18. století pochází *Komedie o sv. Jiří mučedlníku*, kterou zkomponoval sladovník Jan K. Killar z Náchoda.⁴⁵¹

Jiný obraz svěťce dává svět lidových představ a obyčejů. Vztahuje se k archaickému patronství zemědělců, jak napovídá výklad jeho jména.⁴⁵² Den sv. Jiří, zasazený do času plného rozvoje vegetace, v němž se otevírá země, platí za *jarního svatého*, který *odemyká zemi*. Ta představa je zjevná v mnoha pořekadlech a rčeních, např. *Sv. Jiří trávu búrí, zem otvírá; Do svatého Jiří tráva neroste, kdyby ji kleštěmi tahal, a po svatém Jiřím roste, kdyby ji palicí zatloukal; Na svatého Jiří vylézají hadi a štíři*. Po tomto dni se na zemi může ukázat vše, co v ní bylo v zimě skryté. Příklad sv. Jiří k nebeskému klíčnickovi obsahují písně jarních obchůzek se smrtkou a s létem.

Ochranné a blahodárné účinky připisovala lidová víra některým rostlinám a živočichům, získaným přede dnem sv. Jiří (jetelový čtyřlístek, had, ještěrka, žába, mlok). Používaly se v různých magických úkonech

⁴⁴⁸ Frolec, Václav: Etnokartografie a studium výročních obyčejů v karpatsko-balkánské oblasti. Národopisné aktuality 13, 1976, s. 37.

⁴⁴⁹ Havlík, Antonín: Boj s drakem v Brněnské legendě o sv. Jiří. Časopis Muzea Království českého 81, 1907, s. 423–443.

⁴⁵⁰ Sušil, František: Moravské národní písně. Praha 1941, s. 46.

⁴⁵¹ Spiess, Bedř. V.: Divadelní hra o sv. Jiří mučedlníku. Český lid, 5, 1896, s. 45–52.

⁴⁵² Základem jména je řecké Geōrgios, přídavné jméno ke geōrgos, doslova zemědělec. Kopečný, František: Průvodce našimi jmény. Praha 1991, s. 116–117.

na posílení tělesných schopností a zdraví, v léčení a v záležitostech lásky. Jetelový čtyřlístek byl znamením štěstí, nosil se zašitý v oděvu, používal se v milostné magii. Všeobecně se věřilo, že hadi a ještěrky nejsou do svátku sv. Jiří jedovatí. Na Hlinecku se říkalo *dokud není Jiřího svatýho, neboj ty se hada žádnýho*.⁴⁵³ Usušené maso z hada se používalo v domácím léčitelství, např. při bolení zubů, vyrážky, zimnici, růží, při okuřování koní aj. Hadí jazyk zavrtávali čeledíni a formani do bičů, aby měli čerstvé koně, ženci do kosy, aby jim šla práce od ruky (Zlínsko).⁴⁵⁴ Nadmíru silný měl být ten, kdo nosil hadí jazyk přivázaný na noze, a výřečný, když si jej vložil pod jazyk. Kdo sní upečeného hada, chyceného před sv. Jiří, bude rozumět řeči zvířat. Hadích receptů na všelicos, zapsaných v léčitelských knihách, bylo mnoho; pomáhaly? Hadím sádlem se léčily oční neduhy, hadí sádlo namazané na nové plátno mělo pomoci v letní době kravám od much, když byly takovým plátnem otřeny.⁴⁵⁵ Usušená a utlučená srdce ze tří hadů, chycených před sv. Jiřím, prý pomáhala při padoucnicí, hadí kůže se užívala k nakuřování,⁴⁵⁶ hadí hlava na sv. Jiří stříbrným penízem zříznutá, do klůcku zabalená (ne však holou rukou) a na krk pověšená, měla být ochranou proti zimnici.⁴⁵⁷ Mládenec mohl snadno získat lásku děvčete, jestliže se jí nepozorovaně dotkl kostičkou z páteře žáby (zvané *jiříček*), chycené přede dnem sv. Jiří a vložené do mraveniště. Tak činila i dívka, chtěla-li na sebe upozornit hochu, který se jí až dosud vyhýbal.⁴⁵⁸

Obřadní ochranná zeleň na den sv. Jiří se vyskytuje na jihu Moravy; na Podluží dávali lidé do oken, do střechy a do chlívů kříže z bezových halouzek, aby zabránili přístupu *bosorkám*.⁴⁵⁹ Dále na Slovensku, v Rakousku a v dalších zemích, má svatojiřská „zelená“ tradice bohaté formy. V alpských zemích se zastrkávaly za okna a do střech *Jöringastl*, větve lísky, cesmíny nebo jalovce, obchůzky *Zeleného Jiřího*, hochu ovinutého zelenými větvemi, jsou rozšířeny ve Slovinsku a v Chorvatsku.

Ve slovanských zemích vystupuje sv. Jiří v lidové tradici jako ochránce dobytka (na našem území především hovězího), v panonských a alpských

⁴⁵³ Adámek, Karel V.: Lid na Hlinecku. V Praze 1900, s. 265.

⁴⁵⁴ Peck, Eduard: Lid na Vyzovsku. Časopis vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci 12, 1895, s. 112.

⁴⁵⁵ Šilhavý, František: Obojživelníci a plazi v podání prstonárodním na západní Moravě. Časopis Matice moravské 21, 1897, s. 157.

⁴⁵⁶ Adámek, Karel V.: Lid na Hlinecku. V Praze 1900, s. 265.

⁴⁵⁷ Květy 1847, č. 117, s. 467.

⁴⁵⁸ Horký, J.: Obyčej na sv. Jiří. Český lid 20, 1911, s. 349. (Hoštice u Horažďovic).

⁴⁵⁹ Bartoš, František: Podluží a Podlužáci. In: Lid a národ. Sv. druhý. Ve Velkém Meziříčí 1885, s. 39.

krajích se považuje za ochránce koní, což patrně souvisí s legendou o svatém rytíři.⁴⁶⁰ Kolem svátku se u nás v některých krajích poprvé po zimě vyháněl dobytek ven na pastvu a k této události se vztahovaly praktiky, které měly zajistit, aby zvířata byla zdravá po celý rok. Hospodyně vázaly kravám kolem krku červenou pentli nebo jim na krk zavěšovaly věnec vybraných bylin, kropily dobytčata svěcenou vodou, což je mělo chránit před uhranutím. Pastýř dostával odměnu v naturáliích, *výhonek*, *véhonek*. Polévání pasáka vodou při prvním výhonu na pastvu bylo všeobecným jevem v okruhu agrárních obyčejů (aby byl čerstvý, aby častěji v roce zapršelo). V některých krajích hospodář spolu s pastýřem prováděli na den sv. Jiří evidenci kusů dobytka na rabuši, počítací holi (vyřezané vruby označovaly počet kusů). Obyčeje při výhonu dobytka se vázaly k dalším dnům kalendáře (k 1. 5. a na letnice) podle klimatických podmínek toho kterého kraje. Hříběti, které se narodilo o sv. Jiří, se říkalo *jirčák* a tak i ostatním domácím zvířatům.⁴⁶¹

Den sv. Jiří byl ve feudálních dobách důležitou právní lhůtou pro vesnické obce. Poddaní odváděli dávky vrchnosti (zv. *jiřský ourok*) a faráři v penězích, v obilí, drůbeži, vejcích aj., v některých krajích se najímali smluvně obecní služebníci, volili se polní hlídači (hotaři, *hutaři*), byl to termín započetí robotní práce na panských polích.

Ke zvyklostem obyčejového práva patřily obhlídky hranic obce, *držení kop*, doložené prameny do středověku. Konaly se o svátku sv. Jiří, v čase letnic nebo ke svátku sv. Trojice. Při nich představitelé obce, rychtář, starší obce (přísežní) a všichni sousedé, později starosta s radními provázení obecním sluhou, kontrolovali stav mezníků a obecní sluha (někde i nejmladší hospodář) při tom kameny (*sády*) opravoval a bílil. Brali s sebou nedospělé hochy, kteří dostali výprask na zadnici u nových sádů. Dostali „na pamětnou“, aby si pamatovali přesnou polohu mezníků a v budoucnu o nich vydali svědectví. To byli, vedle kamenů, *mrtvých svědků*, *svědkové živi*. Týkalo se to i nejmladších hospodářů. Končilo se zpravidla sousedskou hostinou v hospodě na obecní účet,⁴⁶² označovanou ve starých pramenech jako *doušky*. Tak se jmenovaly hostiny i při jiných příležitostech, po pouti, po svatbě, po čištění rybníků a opravě

⁴⁶⁰ Frolec, Václav: Etnokartografie a studium výročních obyčejů v karpatsko-balkánské oblasti. Národopisné aktuality 13, 1976, s. 38.

⁴⁶¹ Mendl, Jaroslav: Rok pořekadel, pověr, pranostik a zvyků na Mnichovohradištsku. Od Ještěda k Troskám 3, 1924/1925 II, s. 71.

⁴⁶² Že se takové zakončení nezřídka zvrhlo v sousedskou pitku kritizuje dobová zpráva a nabádá využít peníze pro opravu školy nebo zřízení útulku pro sirotky. Den Svatojiřský. Moravské noviny 1849, 1. půlletí, s. 193.

cest,⁴⁶³ *douškami* se nazývaly i májové taneční zábavy mládeže, zvláště čeledi, např. na Slánsku, nebo zábava *kravařek* po výhonu dobytka (dříve na *kravské hody*) na Plzeňsku. V 18. století se staly obchůzky po hranicích hlavně vítanou příležitostí k shromáždění sousedů u jídla a pití, až je zakázalo české gubernium (1788).⁴⁶⁴ V některých obcích na Moravě, např. na Brněnsku⁴⁶⁵ nebo na Znojemsku, se obchůzky s prohlídkou a bílením sádů konaly ještě před šedesáti lety, ovšem už bez obřadního výprasku, jenž jako relikt dozněl před koncem 19. století.

Svatojiřské poutě na Řípu se rozvinuly v 16. století a pak po josefinských zákazech ožily v 19. století. V době národního obrození získaly charakter táborů lidu, jako byla shromáždění českých vlastenců v roce 1848 nebo slavnosti českých zpěváckých spolků. Legendový námět sv. Jiří bojujícího s drakem použil Josef Mánes v roce 1863 pro svůj návrh na prapor roudnického zpěváckého spolku Říp. Každoročně se na Říp vypravuje mnoho průvodů, pochodů a procesí pořádaných různými organizacemi.

Mince s vyobrazením sv. Jiří na koni v boji s drakem (mansfeldský jiřský tolar) byly všeobecně oblíbeným amuletem vojáků, ochraňovaly před zraněním.⁴⁶⁶

Prosebné procesí o svátku svatého Marka (25. 4.),

evangelisty, světce a mučedníka. Platí za ochránce zedníků, sklenářů, malířů na skle, písařů, přímluvce za dobré počasí a dobrou úrodu. Svě evangelium napsal kolem r. 60. Do počátku 9. století (815/829) se klade přenesení Markových ostatků do Benátek, jichž se stal patronem. Hlavním atributem sv. Marka evangelisty je okřídlený lev,⁴⁶⁷ bývá často zobrazován s psacím náčiním a knihou.

⁴⁶³ Jungmann, Josef: Slovník česko-německý. Díl I. Praha 1989, s. 339.

⁴⁶⁴ Klabouch, J. – Procházka, V.: Předpisy a obyčeje mezního práva v životě českého venkovského lidu v 17. a 18. století. Český lid 43, 1956, s. 160–161.

⁴⁶⁵ „Na Jiřího se obcházely hranečníky. Starosta a výboři. To se chodilo ještě po druhé válce. Já jsem šel jako člen MNV, ale jak začalo JZD v padesátých letech, přešly ty změny a tak to přestalo. Jak obcházeli, tak se setkali výboři se sousedima, popile něco. Po obchůzce měli trachtu, šlo to na účet obce.“ Těšany (J. Rychlík, * 1912), zápis 1980; v archivu autorky.

⁴⁶⁶ Münzen in Brauch und Aberglauben. Mainz am Rhein 1982, s. 109.

⁴⁶⁷ Markovo evangelium se začíná vyprávěním o kázání Jana Křtitele na poušti, která bývá označována za „domov lvů“.

Ke dni sv. Marka se vázala prosebná procesí katolíků do polí. Jejich průběh měl jednotný ráz a každá obec vžitou trasu průvodu. Po ranní mši se průvod vesničanů, dospělých a dětí, s knězem, křížem a korouhvemi ubíral ke křížům a kapličkám v polích, v průběhu cesty předfíkávač předzpěvoval píseň nebo slova litaní či modliteb, které obsahovaly prosbu za ochranu úrody před živelnými pohromami a za hojnost obilí ve stodole. V polích se průvod čtyřikrát zastavil, obvykle u kříže nebo sochy, kněz kropil osetá pole svěcenou vodou a s lidmi se modlil za úrodu.⁴⁶⁸ Hospodáři zabodávali do obilí křížky z posvěceného dřeva z Velikonoc. Procesí se zúčastňovali školní děti se svými učiteli. Ludvík Kunz připomíná starobyloou formu procesí z Hostýnského Záhoří: v průvodu nesli sedláci sochu sv. Marka a při každém ze čtyř zastavení pronesli modlitbu a pastýř odtroubil na pastýřskou troubu úryvek zbožné písně.⁴⁶⁹ Procesní kříž zdobily dívky věncem z květů a obilních klasů. Tradice ustávala v padesátých a šedesátých letech 20. století. Starší prosebný průvod (*litania maior*) 25. dubna má kořeny ve starořímském rituálu *robigalia*, jarním svátku římských zemědělců 25. dubna. Ve starověkém Římě se konala procesí k počtě maligního božstva Robigo/Robigus ztělesňujícího rez obilí, které mělo být usmířeno prosbami a obětí: dav mu přinášel jako oběť rezavého psa nebo ovci. Současně se pořádaly závody v běhu a skoku, jež měly magicky urychlit růst obilí.⁴⁷⁰ Procesí do polí *litania maior* (podle střídavého zpěvu kněze a sboru), ustanovená ve 4. století za papeže Liberia, měla potlačit pohanský rituál. K svátku sv. Marka se procesí připojilo nahodile. Zrušení prosebných procesí ke dni sv. Marka přinesly liturgické reformy po II. vatikánském koncilu.

Mladší prosebné průvody (*litaniae minores*) v pozdějším termínu, tři dny před pohyblivým svátkem Nanebevstoupení Páně, zůstala v liturgickém roku zachována. Procesí o *křížových dnech*, jak jsou lidově nazývána, se nelišila od průvodů do polí ke dni sv. Marka. Lidé vyšli s knězem do polí, luk a zahrad prosit Boha za zpěvu litaní ke všem svatým o úrodu, za odvrácení krupobití a všech pohrom, moru, hladu, války, cestou se zastavovali na čtyřech místech, při zastavení se četly úryvky z evangelií. Mladší prosebné dny mají svůj původ v Galii. Tam roku 469 nařídil biskup Mamertus z Vienne po tři dny před Nanebevstoupením Páně zvláštní

⁴⁶⁸ Tarcalová, Ludmila: Prosebná a děkovná procesí na Uherskohradištsku. Slovácko 35, 1993, s. 52.

⁴⁶⁹ Kunz, Ludvík: Efekt zvuku v tradičním obřadu staré vesnice. In: Lidové obyčeje na Hané a jejich slovní, hudební a taneční projevy. Muzeum Vyškovska ve Vyškově 1999, s. 84.

⁴⁷⁰ Encyklopedie antiky. Praha 1973, s. 522.

kající procesí spojená s postem, a to kvůli postižení města zemětřesením a neúrodou. V Římě byla zavedena za papeže Lva III. († 816).⁴⁷¹

Svátek sv. Marka byl pro rolníka důležitým dnem pro sledování počasí i lhůty k setí a sázení. Tak se říkalo na Slavkovsku *Svatý Marek sad' oharek* nebo *Je-li na Marka rosa, podaříj' se prosa*.

Pálení čarodějnic a májové slavnosti (1. 5.)

Pro svátek apoštolů sv. Filipa a Jakuba Mladšího⁴⁷² je v lidové obyčejové tradici důležitá doba večera a noci před prvním květnem, *fili-pojakubská noc*, na západě Čech v lokalitách německého etnika zvaná *Walpurgisabend* (*Hexenabend*).⁴⁷³ Do tohoto času se soustřeďují magické úkony zaměřené na ochranu dobytka, na úrodu a zdar na poli a ve chlévě. Vycházejí ze starých představ o škodlivých silách, které na začátku pastvy a zeleného krmení pronikají do hospodaření a života lidí. Ve dne pak vrcholí obyčej se spjaté s májovou zelení, s májemi postavenými před domy jednotlivcům a do centra obce. S koncem 19. století se rozšířilo vyhrávání muzikantů ve městě i na vsi, vznikly nové zvyky spjaté s 1. květnem, se Svátkem práce, s průvody a alegorickými vozy.⁴⁷⁴

Filipojakubská noc znamená pro mužskou chasu příležitost k zveřejnění milostných vztahů, sympatií i antipatií, obecních či skupinových soudů, k provádění žertovných kousků sousedům. Na vratech vápnem a štětcem chlapi kreslili srdíčko, psali nápis, vysypávali cestičky mezi domy milenců pápěřím nebo dřevěnými pilinami, vylévali je vápnennou

⁴⁷¹ Adam, Adolf: Liturgický rok. Praha 1997, s. 186

⁴⁷² Společný svátek sv. Filipa a Jakuba byl přesunut na 3. květen. Slaví se společně proto, že 1. 5. 570 byly jejich ostatky společně pohřbeny v nově posvěceném chrámu sv. Apoštolů v Římě.

⁴⁷³ Sv. Walburga († 779) pocházela ze šlechtické rodiny v Anglii (Wessex). Působila jako abatýše ženského kláštera benediktinek v Heidenheimu v dnešním Bavorsku. Její kult, rozšířený v Bavorsku, našel ohlas u německého etnika v západních Čechách. Ačkoliv byla uctívána jako ochránkyně před čarodějnictvím, nabyt jí zasvěcený den (1. 5.) a zejména předvečer svátku, opačný smysl jako *noc čarodějnic*, *valpuržina noc*. V klášteře v Eichstättu z obavy z moci čarodějnic vystavovali na oltář Walburžiny ostatky. Vyzývána byla při některých nemocech, jmenovitě očních, při kašli a pokousání psem a také jako ochránkyně domácích zvířat.

⁴⁷⁴ Alegorický vůz se vyskytl v prvomájovém průvodu v Českých Budějovicích již v roce 1904, znázorňoval některý z dělnických požadavků. Klevetová, Vladimíra: 1. máj v Čechách. Český lid 73, 1986, s. 152–157. – Alegorické vozy se uplatnily ve 20. století rovněž při jiných příležitostech, při slavnostech spolků, zejména agrární strany; byla to oblíbená složka dožínkových průvodů.

vodou. Takovému způsobu prozrazení neušly ani vztahy mezi záletníky. Často se tímto způsobem chtěli děvčatům pomstít odmítnutí nápadníci. Heslovité vtípné i méně vtípné vyjádření názoru či připomenutí události v rodině bývá dnes námětem nápisů na silnici před domy.

Pátý měsíc kalendáře má v českém jazykovém fondu dvě pojmenování, starší *máj* (z latinského maius) a mladší *květen*.⁴⁷⁵ Další dvě, *traveň* a *trnopak*,⁴⁷⁶ již z naší paměti vypadla. V průběhu měsíce dochází k rozvinutí jara do *podletí*, slovem označujícím v českém jazykovém fondu pozdní jaro.⁴⁷⁷ U starých Římanů byl květen (maius) měsícem růstu.

V pranostikách se projevuje úsilí zemědělce o vláhu: *Mokrý máj, v stodole ráj, V máji nemá pastýři ani hůl oschnouti*.⁴⁷⁸ Rčení *Když se v máji ozve hrom, chyt' kámen nebo strom (a třes jím, budeš silný)*⁴⁷⁹ vyjadřuje lidovou představu o síle májových bouřek, která se může přenést na člověka a posílit ho.

Po liturgické stránce je květen měsícem mariánské úcty. Jsou pro něj charakteristické večerní mariánské pobožnosti, sled mariánských písní, modliteb, litaní, často venku u svatyní a soch, k nimž se staví májky. Zvláštní májové pobožnosti sahají do středověku, jejich cílem bylo patrně christianizovat pozůstatky pohanských májových slavností. Zasvěcení celého měsíce Panně Marii každodenními modlitbami vychází z katolické lidové zbožnosti 17.–19. století.⁴⁸⁰

Čarodějnice odjímají užitek

Podle lidové víry noc před svátkem sv. Filipa a Jakuba, říkalo se jí na Plzeňsku *kouzelná bába*,⁴⁸¹ mají zlé kouzelnice, čarodějnice či bosorky zvláštní moc. Létají na košťatech a ohřeblech na své slety na kopcích a křižovatkách, škodí dobytku a *odjímají užitek* podle zásad parciální magie: vycházejí na cizí pole, vláčejí po mezích trávnici, aby do ní oťřely

⁴⁷⁵ Užil ho poprvé Josef Jungmann v roce 1805 při překladu novely Atala aneb Láska dvou divochů na poušti F. R. Chateaubrianda. Vypůjčil si polské slovo kwiecień (duben), a byl, jak se zdá, ovlivněn i francouzským revolučním kalendářem, který zavedl měsíc floréal (měsíc květů).

⁴⁷⁶ Zachycuje je pranostika na Hlinecku: „trnopak s kamen fuk“. Adámek, K. V.: Lid na Hlinecku. V Praze 1900, s. 282.

⁴⁷⁷ „Podletního času ... když již mag v rozličném kvietí veškeren svět osvieti“ (1703). – Gebauer, Jan: Slovník staročeský. Díl druhý. V Praze 1916, s. 302.

⁴⁷⁸ Smíchovsko a Zbraslavsko. Na Smíchově 1899, s. 480.

⁴⁷⁹ Mencl, Jaroslav: Rok pořekadel, pověr, pranostyk a zvyků na Mnichovohradištsku. Od Ještěda k Troskám 5, 1926/1927, s. 61.

⁴⁸⁰ Adam, Adolf: Liturgický rok. Praha 1997, s. 212.

⁴⁸¹ Lábek, Lad.: Zvykosloví Plzeňska a přilehlých oblastí. Plzeň 1930, s. 18.

rosu, plachtu doma vyždímají do nádoby, kropí pak svá pole a louky a užitek z cizího pole tak přenášejí na své. Plachtu mokrou z rosy uvážou na bidlo a „dojí“ – odebírají mléko sousedově krávé.⁴⁸² Představy o čarodějnicích jsou součástí širší západoevropské tradice a na jejich rozvíjení působily nepřímo historické čarodějnické procesy 17. století. Noc byla plná obrany proti nim.

Po staletí tradované magické praktiky venkovanů, jež dožily v reziduích do 20. století, aktivity pro člověka dnešní doby nepochopitelné, ba směšné, směřovaly hlavně k zabezpečení statku. Soustřeďovaly se na práh a na otvory ve vratech a dveřích, tedy na místa, kudy by *zlá moc* mohla proniknout do stavení, a na hnojiště. K prostředkům apotropajní magie patřily svěceniny (kočičky, svěcená voda a křída), zeleň vybraných druhů, tři křížky nebo pentagram, kreslené na dveře svěcenou křídou, vykropování domu a chlévů svěcenou vodou. Ochrannou silou oplývaly větve střemchy a černého bezu (lidově *bezinky*, *hural*, *chebz*), pichlavého angreštu nebo dříví álů. *Nejlepší my. Každý rok na prvního máju, šak ten večír před prvním, nastrkáme májek z chebzu k chlívom, na dveře do okýnek, do kolečka okolo celého stavení, od plotu k plotu, a včil si dondíte, čarodenice! Šak odtáhne každá s dluhým nose.*⁴⁸³ Účinná ochrana domu prostřednictvím zelených větví přetrvávala v paměti lidí, ve vyprávění i v konání ještě ve 20. století. Znali to od rodičů a prarodičů, a tak mnohým stálo za úvahu, kdyby snad, přece jen... *Chebzové*, tedy bezové větve zastrkovaly některé hospodyně do oken ve vesnickém okolí Brna kolem poloviny minulého století a nebylo to na ozdobu.

Postupů na zábranu nebezpečných kouzel bylo nespočet. Na Třebíčsku ovazovaly hospodyně všechny kliky lipovým líčím a vázaly je i kravám na ocsy, na Žďársku, aby zamezily čarodějnicí přístup k dobytku, sypaly na práh písek, postavily před dveře otep slámy a do petlice zastrčily proutek kočiček, na Tábořsku před práh chléva kladly kořen totenu. Pomáhala otep slámy napíchnutá na vidle, dvě zkřížené metle postavené před dveře nebo křížky nakreslené na prahu chléva. V okolí Kostelce nad Orlicí hospodyně vykrápěly chlévy svěcenou vodou slaměným víškem, kterým pak svázaly trnité větve hlohu a zasadily je do hnojiště, aby čarodějnice neměly moci nad dobytkem. Také se věřilo, že se

⁴⁸² „Okolo r. 1800 žaloval poddaný jeden na kanceláři Chlumeckém svou sousedku, že ji o půl noci 1. máje svlečenou na svém pšeníšti nalezl, když plátnem rosu z pšenice stírala, načež tato k peněžitě pokutě odsouzena byla“. Vlasák, Ant. Norb.: Okres Sedlčanský. Nástin historicko-archeologický. V Praze 1876, s. 11.

⁴⁸³ Šebestová, Augusta: Lidské dokumenty a jiné národopisné poznámky. V Olomouci 1900, s. 250. – Názor šestnáctileté dívky.

kouzelnice spustí do domu komínem. A tak, aby ji hospodář zapudil, rozpaloval na železném rendlíku pod komínem smůlu, do níž nasypal špendlíky. Smolný zápach ji vykourí a špendlíky vypíchnají.⁴⁸⁴ Důležitá byla ochrana hnojiště, neboť čarodějnice braly hnůj, s nímž potom dobytku mohly učarovat. Poměrně frekventovanou obranou bylo zasazování březových májek, ověšených červenými pentlemi, do hnojiště.⁴⁸⁵

Hospodář měl být do večera, do západu slunce, s přípravami hotov, chlív měl být zavřen, hnůj vykydán, práh vysypán pískem a před prahem křížem přeloženo trní. Pak se nemusel obávat, že ho čarodějnice nějak poškodí, „že mu udělají“.⁴⁸⁶ Vyhánění čarodějnic pokračovalo po západu slunce venku v areálu vesnice hlučením. Jakmile se sešeřilo, počala chasa práskat biči, nejprve na dvoře, pak na návsi a šlo se až za ves na návrší, čímž se čarodějnice spolehlivě vyhnaly. Práskání končilo po půlnoci, kdy rej kouzelnic byl největší. V tu dobu se totiž slétaly z komínů na rozcestí a sněmovaly.⁴⁸⁷ Mladíci tloukli na vrata a na vědra, naráželi dřevěnými prkny o zeď, až sluch přecházel, jak se dělo v okolí Prahy.⁴⁸⁸ Na Domažlicku chasníci troubili na „čarodějnické“ trouby z vrbové kůry. V prostoru, kam zvuky dolehly, moc čarodějnic nepůsobila.

S apotropajními postupy souvisí také řada zákazů, zejména ve vztahu k dobytku. Tak se o svátku nic nepůjčovalo z domu, hospodyně neprodala nikomu máslo nebo mléko z obavy z očarování, že by dotyčný přitáhl na sebe užitek. Prodává-li se v ten den dobytek, prodává se štěstí, říkalo se na Železnicku.⁴⁸⁹ Když se chudému kousek chleba nebo trochu mléka podá, tehdy se obojí osolí, aby neškodil.⁴⁹⁰

Kouzlo filipojakubské noci se podle lidové víry projevilo v uzdravující síle noční rosy podle zakořeněné představy, že ji světec požehná. V Jíkvi na Nymbursku posílaly před svátkem sv. Filipa a Jakuba hospodyně své děti do lesa a na louky pro vybrané rostliny, konvalinku, barví-

⁴⁸⁴ Novopacko. Vlastivědná monografie okresu. V Nové Pace, 1924, s. 809.

⁴⁸⁵ „Byly to brízky dva až tři metry vysoké, které se zapichovaly do hnojiště. Podle starých lidí se tam dávaly proto, aby na dobytek nepřišla nějaká nemoc. U mého tchána se tento zvyk udržoval až do roku 1975.“ Lipnice nad Sázavou, záznam 1979 (resp. J. Šereda, * 1926). Archiv Národopisné společnosti: Malý dotazník č. 32.

Výpis v archivu autorky.

⁴⁸⁶ Bušek, B.: Kratičká historie obce Bílova a některé zakořeněné tam zvyky, obyčeje, pověry a kouzla. Národopisný věstník československý 5, 1910, s. 209.

⁴⁸⁷ Lábek, Ladislav: Zvykosloví Plzeňska a přilehlých oblastí. Plzeň 1930, s. 8–19.

⁴⁸⁸ Slavení prvního máje okolo Prahy. Národní listy, 26. 6. 1901.

⁴⁸⁹ Směs. Český lid 24, 1924, s. 319.

⁴⁹⁰ Sumlork, W. S.: Staročeské powěsti, zpěwy, slawnosti, hry, obyčeje a nápěwy ohledem na bágeslowj Českoslovanské. Část II. Sešitek sedmý. W Praze 1847, s. 455. Podle Anny Válkové z Netovic na Slánsku.

nek, mateřídoušku, petrklíč, *zázvorek* (kokořík lékařský), *šmelhouz* (šmel okoličnatý). Doma pak přinesené rostliny rozsekaly na drobno a promíchaly s otrubami, rozestřely na prkno a večer před svátkem daly ven na dvůr; věřilo se, že do jitra svatí Filip a Jakub do „koření“ nadýchají. Ráno je hospodyně zamíchaly kravám do nápoje s důvěrou, že pak dají hojný užitek.⁴⁹¹ V Chlumu na Hlinecku složili hospodáři seno do zahrady, aby na ně padla rosa, a zrána před východem slunce je dali dobytku,⁴⁹² na Bavorovsku nechali sedláci pást své kobyly před východem slunce na rose a pšenici, aby nedostaly *chřípěcí*.⁴⁹³ *Na Filipa-Jakuba stírá se rosa z obilí a tou se potírají koně, aby byli tlustí*, sděluje František Dvořák, rolník v Trubíně na Berounsku.⁴⁹⁴ V sesbírané zázračné rose se měly dívky umýt, aby se dobře vdaly, platilo na Chodsku. Příklady vypovídají o víře v dobrodějnou moc světců, která se snese na zvířata i lidi.

Pálení čarodějnic

Palčivost plamene byla nejúčinnějším prostředkem k likvidaci čarodějnic. Pro starší historii pálení ohňů 30. dubna na území Čech, Moravy a Slezska je údajů poskrovnu. O večerním pálení košťat na horách, polích, na křižovatkách, jenž *jest starý obyčej v Čechách i na Hoře Kutné* a nazývá se *pálení čarodějnic*, píše Václav Krolmus,⁴⁹⁵ další údaje z doby kolem poloviny 19. století jsou z českých a německých lokalit severních a jihozápadních Čech.⁴⁹⁶ Materiály z četných výpovědí dopisovatelů Národopisné společnosti z let 1964 a 1968 zachycují fili-pojakubské ohně od sklonku 19. století už jako tradici hustě rozšířenou v Čechách a na západní a střední Moravě, na Žďársku, Třebíčsku, na českém Znojemsku, Jihlavsku, Blanensku a na západním Brněnsku. Dále na východ už je dat poskrovnu. Na Valašsku a ve Slezsku se udržely ohně k 24. červnu, tedy ke svátku sv. Jana Křtitele. *Pálení čarodějnic, na čarodějnice, čarodky*, jak se dnes obyčej nazývá, doznalo obliby a téměř všeobecného rozšíření v pozdním 20. století. O škodících kouzelnících to ovšem není, funkce obyčeje je jiná. Zábavné atrakce, soutěživé hry,

⁴⁹¹ Hajný, Aug.: Lidový život v Jíkví před 50 lety. Český lid 31, 1931, s. 278.

⁴⁹² Adámek, K. V.: Lid na Hlinecku. V Praze 1900, s. 209.

⁴⁹³ Černý, V.: Lidové pranostiky výroční z Bavorovska. Český lid 28, 1928, s. 336.

⁴⁹⁴ Zelinka, František Václav: Sběrka lidového podání z Berounska. V Berouně 1895, s. 17.

⁴⁹⁵ Zíbrt, Čeněk: Z netištěných zápisů Krolmusových. Český lid 7, 1898, s. 229.

⁴⁹⁶ Otto Reinsberg-Düringsfeld zmiňuje ohně na Keilsbergu (Keilův vrch) u Liberce, na Chebsku, ve vsi Křížovce a Lada (Borová Lada): Fest-Kalender aus Böhmen. Praha 1864, s. 211–212. – Z obce Val/Wall na Rychnovsku: Theodor Vernaleken, Mythen und Bräuche des Volkes in Oestereich. Wien 1859, s. 306.

průvod maškar, žár a světlo ohně oslovují v jarní podvečer společenství dospělých a dětí, sousedů a přátel.

Iniciátoři obyčje, chasa a starší školáci, později členové spolku již před datem filipojakubského svátku zajišťovali palivo, chodili po sousedech sbírat dříví, které vyvezli na nejvyšší kopec. Bylo zvykem, že sami obyvatelé obce vynášeli palivo před dům, šlo o všeobecně sdílenou přípravu na obřadní oheň. *Večer po klekání na všech návrších zaplanou ohně, hořící košťata hoši vyhazují a zase s nimi proti větru, aby se rozhořela, pobíhají, do smoly je namáčejí; hořící soudek od kolomazi, otýpku chrastí neb hraničku dříví přeskakují.* Tak se dělo na Blatensku kolem roku 1900.⁴⁹⁷ Chlapci zaháněli čarodějnice košťaty napuštěnými dehtem, smolou, petrolejem, kolomazí. Chodili v řadě za sebou, roztočili hořící pometla a snažili se je vyhodit co nejvýš, předháněli se, kdo hodí nejvýš. Do koštěte napíchali smolničky, namazali je kolomazí, aby hodně hořelo. Nasypali do plechovky s dírkami žhavý popel, plechovku upevněnou na provazu roztočili a vyhodili do vzduchu; *démák* se tomu říkalo v Trnavě na Třebíčsku.

Tragické události, těžká zranění a smrt dětí v souvislosti s ohněm,⁴⁹⁸ vedly k zákazům. Tak je v nařízení pro rychtáře (1847) *slavnost čarodějnic skrze pověru a nebezpečnost ohně přísně zapověděna.*⁴⁹⁹ Přesto tradice neustávala. *Pálení ohňů filipojakubských, pálení čarodějnic v předvečer 1. máje přese všechny zápovědi (např. v okolí Prahy) letos (1909) bylo hojně slaveno po českých krajích. Na návrších, na pahrbcích zazářily v temnu nočním ohněm a cizinci, zejména v jižních Čechách, ve vlaku od Vídně nemohli se vynadiviti, jak dojemně a malebně působily tyto ohně, kmitající se jako světlušky daleko široko ve výšinách po lemu celého obzoru.*⁵⁰⁰

Dnes se udržuje *pálení čarodějnic* jako oblíbená společenská zábava dospělých a dětí spojená s občerstvením. Do hranice se upevňuje figura *čarodějnice* ze slámy a textilu a z kopců se ohně snášejí do společenského areálu obce pod dohledem hasičů, vesměs organizátorů zábavy. Dříve spíše ojedinělé pálení figuríny na hranici se od konce minulého století mohutně rozšířilo a dnes je všeobecným jevem. Na ústupu je naproti tomu tradiční vyhazování hořících košťat do vzduchu, které bylo

⁴⁹⁷ Blatensko a Březnicko. Blatná 1915, s. 476.

⁴⁹⁸ Neštěstí při pálení čarodějnic v noci filipojakubské. Český lid 12, 1903, s. 493 – Zpráva o těžkém popálení patnáctiletého chlapce, který se snažil narovnat nádobu s dehtem, upevněnou na vršku hranice.

⁴⁹⁹ Obentraut, Maxmilián: Příručnj kniha pro wesnj rychtáře. W Praze 1847, s. 7.

⁵⁰⁰ Zbt.: Pálení ohňů filipojakubských. Český lid 18, 1909, s. 398.

hlavní zábavou mládeže u ohně a efektním světelným jevem, objevují se lampiony a odpalují rachejtle. Na místě kupy z domovního odpadu (a pneumatik) se dnes setkáváme s pěkně konstruovanou pyramidální hranicí z polen. Jako nový jev se pořádají soutěže o nejpečnější (či spíše o nejzajímavější) čarodějnicí, kterých se zúčastňují děti i ženy v maskách. Tvořivost účastníků i pořadatelů v maskování i zábav je v tomto ohledu nápaditá a rozmarná. Kromě společného ohně, velké hranice, se zapalují malé ohně privátní, rodinné a sousedské v zahradách rodinných domů.

Máje

Více významů z pohledu sociálních kontextů má obyčej svobodných mladých mužů stavět v předvečer 1. května k jednotlivým domům a do centra obce máji (i máj, fem. i masc.), nadzemní část stromu s ozdobenou korunou. Byla to činnost vesnické chasy, rekrutů, ve městech tovaryšů z cechovních společenství, příslušníků vojenských posádek, ve 20. století různých organizací, hasičských spolků a tělovýchovných jednot Sokola a Orla, dorostu agrární strany, spolků mládeže. Stavění

máje se děje i v jiném čase, na jihu a na západě Čech o letnicích (svatodušní máje), na jižní, střední a zčásti na západní Moravě o posvícenských hodech (hodové máje). Vedle velké společné máje (zvané v Čechách *král*), reprezentující obec a její chasu, stavěli mládenci k 1. květnu máje individuální jako výraz vztahu k určité osobě či osobám, jako projev sympatie, milostného citu, pocty. Zasazovali máje k sakrálním objektům, křížům, kapličkám a sochám světců k májovým pobožnostem.

Stavění máje patří do starého fondu evropské kulturní tradice. Pramen z Čách popisuje událost v roce 1224, snad o letnicích. Farář Johannes v nesouhlasném rozhorlení porazil okrášlený strom, kolem něhož o svátku lidé tancovali. Měšťané se však postavili na odpor a kněze v potyčce zranili. Duchovnímu navzdory nařídil rychtář Wilhelm postavit strom znovu.⁵⁰¹ Kořeny obyčejně tví v předkřesťanských dobách. Obřadní jarní stavění stromů a částí z nich na ochranu domů před zlými duchy a nemocemi znali staří Římané.⁵⁰²

Stavění májí vycházelo z magických představ a funkcí přisuzovaných svěží zeleni stromů a větví: ochrana domu (bezové májky v oknech), přivolávání vláhy, tolik potřebné v době růstu zemědělských plodin, a ovlivnění počasí. *Máje zaháněly krupné mračka* (Slovácko),⁵⁰³ *kde mají máje, tam nepotluče*, říkali lidé na Písecku, a proto sami hospodáři pobízeli chasu, aby máje stavěla.⁵⁰⁴ Dešťonosným magickým úkonem bylo zalévání máje, ať už pivem, jak se dělo při májových zábavách, nebo vodou. Když dívka uvidí postavenou máji, *běží ji s vodou zalít, aby v květnu deště nechyběly*.⁵⁰⁵

Čeněk Zíbrt ve své knize o májích (1923) soudí, že *dnes již stavění májů skoro docela vyhynulo nebo pokleslo na projev lásky milované dívky (v Čechách)*.⁵⁰⁶ Snad toto mínění reflektovalo situaci krátce po první světové válce, která změnila do značné míry ráz a trvání lidových tradic. Pozdější etnografické výzkumy tento názor nepotvrzují, ani na počátku

⁵⁰¹ Mannhardt, Wilhelm: Wald und Feldkulte. Ester Band. Berlin 1904, s. 170.

⁵⁰² Tak byla v antické kultuře připisována větvím určitých stromů ochranná síla. Např. o slavnostech Palilii (21. 4.) zastrkávali římsí rolníci do stáji zelené větve, v červnu připevnili na dveře a okna větve hlohu a řešetláku, aby odvrátili zlo, k 1. březnu zasazovali mladé vavřínové stromky před domy a na pole zastrkávali větve vavřínu, aby ochránili mladou setbu před sněti. Vavřín a řešetlák platil také u starých Řeků jako silný prostředek proti nebezpečným kouzlům. – Franz, Adolph: Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter. Erster Band. Graz 1960, s. 481.

⁵⁰³ Václavík, Antonín: Výroční obyčej a lidové umění. Praha 1959, s. 148.

⁵⁰⁴ Kulanda, Josef: Stavění májů na Písecku. Český lid 22, 1913, s. 190.

⁵⁰⁵ Krupka, Josef: Lidové pověry z Mladoboleslavska. Český lid 21, 1912, s. 414.

⁵⁰⁶ Zíbrt, Čeněk: Máje. Praha 1923, s. 5.

Máje před
domem;
Mikulov 1958

21. století tradice májí nezanikla, i když je její životnost v regionálním pohledu proměnlivá⁵⁰⁷ a v časovém úseku posledních sto let je v ní slábnutí až k zániku (ve válečných letech), ale i oživení a obnova.⁵⁰⁸ Jaroslav Kramařík projížděl v květnu 1969 různé obce v Čechách a zjistil, že *letos téměř v žádné obci nechyběly, a zejména obecní máje byly takřka všude.*

⁵⁰⁷ Základní informaci o tradici v poslední čtvrtině 20. století podává Frolec, Václav: Výroční obyčeje a jejich životnost v českých zemích. In: Výroční obyčeje. Současný stav a proměny. Brno 1982, s. 23 a 40. V dotazníku však nebyly rozlišeny příležitosti k stavení máje (1. květen, posvícení, letnice).

⁵⁰⁸ „Jsou vesnice, kde máje po čtyřicet i více let nebyly a teprve poslední dobou se staví. Příčiny, proč vrací se chasa k starému zvyku, bývají různé. V první řadě se jedná o hmotný zisk a dychtivost po tanci. Tyto zájmy ubírají slavnostem původní ráz a ony se mnohde mění ve zcela prostý výdělečný podnik, který se blíží svým rázem obyčejnému výletu. Nic nemůže být trapnějšího, než vidí-li člověk při máji se uplatňovati známé městské šlágry kupletové, tombolové atrakce atd. V každém případě bývá však taková máj slavností celé obce, velkých i té nejmenší drobotiny, a v tom se aspoň částečně blíží zvyku původnímu. Dříve v této slavnosti každá průpovídka, žert a výstup měly svůj místní význam, souvisely se životem a prací celé dědiny“. Smetana, Jos.: Máje. Od Horácka k Podýjí 6, 1929, s. 127–128.

*Vedle nich stavěly se i menší máje svobodným děvčatům, někdy i menším dětem obojího pohlaví rodiči.*⁵⁰⁹

Dívčí máje se v regionálních tradicích 19.–21. století vyskytují jednak ve smyslu individuálního aktu, jímž dává chlapec najevo, že má o děvče zájem, uchází se o ně, jednak jako zvyk kolektivní. Chlapci stavějí májky všem dospělým a dospívajícím děvčatům, které přispějí do pokladny na májovou zábavu. Kruh dívek se rozšířil. Pro patnáctileté a šestnáctileté dívky znamená postavení májky vstup do kruhu místní mládeže a účast na zábavách.⁵¹⁰ Kde je v domě více děvčat, zasadí mladíci před dům několik březových májek, pro každé děvče, největší pro nejstarší, nejmenší pro nejmladší, jak to bývalo již v dobách Václava Krolmuse. V Dolních Domaslavicích chudobné *děvuchy*, o které nikdo nestál a máje jim nepostavil, posměšně pokřikovaly *kaj sum maje, tam sum šmaje*.⁵¹¹

Postavení máje dívce před okno, k plotu, do zahrádky zveřejňuje mladík vztah vážně míněný, chystanou svatbu, což se odráží i ve výběru stromku, jímž bývá bříza (někde i smrček nebo modřín), a v jeho výzdobě. Má být rovný a košatý a v korunce větví opentlený. Podle místní tradice se zdobí i zavěšeným věncem a kůra se oloupe. Stuhý, bílé a barevné, vypovídají více o milostném vztahu.⁵¹² V minulosti mělo takové vyznání i jiné neverbální formy. Na Písecku vyryl zamilovaný mladík do části ponechané kůry motivy srdíček, koleček či vlnovku. Tři prstence neoloupané kůry na májce znamenaly, že chová k děvčeti trvalou náklonnost a pomýšlí na sňatek (Doudlebsko). *Mnozí je pod korunku oloupají a jména svá na nich vyřezávají, aby ona panna se dozvěděla, kdo ji miluje a kdo ji za manželku chce.*⁵¹³ Bylo zvykem zasadit májku do pěkného travnatého drnu. *Kde je máj, tam je děvče na vydaj*, říkalo se na Hané. Nejstarší český doklad individuální máje, postavené děvčeti, pochází z roku 1422; chlapec přinesl dívce Markétě máji s příslibem manželství.⁵¹⁴

⁵⁰⁹ Kramařík, Jaroslav: Máje a střed obcí. Národopisné aktuality 6, 1969, s. 246.

⁵¹⁰ Tak ve Vraném (o. Kladno) dostává májku každé děvče po absolvování základní školy každý rok až do své svatby. – Více k tomu Plessingerová, Alena: Odraz současných společenských podmínek ve středočeské slavnosti „staročeské máje“. Český lid 77, 1990, s. 48.

⁵¹¹ Skarka, Jan: Lidové zvykoslovné tradice a výroční obyčeje z Dolních Domaslavic a okolí. MNV v Dolních Domaslavicích 1970, s. 14.

⁵¹² Májka s bílými stuhami vyjadřuje vážný vztah mezi mladými lidmi, kteří se už dohodli na společném životě, májka s červenými stuhami zájem mladíka o děvče, počínající milostný vztah.

⁵¹³ Sumlork, W. S.: Staročeské powěsti, zpěwy, slawnosti, hry, obyčeje a nápěwy ohledem na bágeslowj Českoslowanské. Část II. Sešitek sedmý. W Praze 1847, s. 250.

⁵¹⁴ Tadra, Ferd.: Za postavení máje – svatba r. 1422. Český lid 11, 1902, s. 416.

Pro postavení dívčí máje vznikají nové příležitosti. Tak se staví před dům stárek, jak je tomu na jižní Moravě v souvislosti s hody. Zveřejňuje se tak postavení a přednostní úloha, kterou děvče zaujme v nastávající slavnosti. Rozšíření májového zvyku na širší okruh nedospělých jedinců, tedy postavení májky dětem bez rozdílu věku a pohlaví, je pozdní modifikací zvyku. Bývá to příležitost k zábavě v kruhu rodiny.⁵¹⁵

Postavení máje se stávalo předmětem soupeřivých her mladíků. Chlapec hlídal máji celou noc až do ranního rozbřesku, aby mu ji sok v lásce nezkazil, nepodřízl a nepostavil svoji. Takových případů nebylo málo. Přespolní milovník raději nepřišel s májkou sám, ale s kamarády. Na Valašsku, když se o děvče zajímalo více mládenců, ze závisti si máje vyvraceli.⁵¹⁶ Dívka si raději zavěsila na májku zvonek, aby slyšela, kdyby jí chtěl nepřejícník stromek sebrat.⁵¹⁷ Za slábnutí tradice individuálních májů stálo snížení dostupnosti stromků (přísný dohled lesníků) i soupeřivost mladíků.⁵¹⁸

Dívky neoblíbené, se špatnou pověstí, na které měli zlost, chlapci potrestali. Na Valašsku postavili takovému děvčeti pod okny tyč, na níž uvázali jalovec a starý pytel (Nedašov) nebo na strom v zahradě pověsili sud a obruč (Leskovec u Vsetína). Také hůl se slaměným víchem nebo s pometlem přivázaná ke stromu nebo k domovním dveřím znamenala potupu. Na Trinecku připevňovali na hanlivé máje staré boty, hrnce, struhadla.⁵¹⁹ Suchý stromek postavil rozezlený chlapec svému děvčeti do komína, když se navzájem nepohodli.⁵²⁰ Mezi Němci na Mikulovsku bylo zvykem, že chasník vystavil děvčeti, které zradilo jeho lásku, na střechu slaměnou nebo dřevěnou kozu. Hanlivé formy máje patří k neverbálním projevům, hodnotícím lidské vztahy a poměry v obecním

⁵¹⁵ „V obci jsou případy, že rodiče, obyčejně mladí manželé, postaví máji na dvoře svého domu pro obveselení dětem a jejich kamarádů.“ Žďár, o. Blansko, záznam r. 1979 (resp. František Musil, * 1914). Archiv Národopisné společnosti. Malý dotazník Máje č. 32. – Výpis v archivu autorky.

⁵¹⁶ Tomeš, Josef: Masopustní, jarní a letní obyčje na moravském Valašsku. Strážnice 1972, s. 82.

⁵¹⁷ Kulda, B. M.: Národní obyčje Moravských Valachů. Světozor 1859, s. 45–46.

⁵¹⁸ „Tak stávalo v obci až deset májů, a teprve později se ustálil obyčej stavěti jen jeden nebo dva máje pro celou vesnici. Jednak proto, že dřevo stouplo v ceně, ale hlavně proto, že frajer-soupeř nejednou mál z pomsty a na výsměch sřezal, z čehož povstávaly bitky.“ Václavík, Antonín: Luhačovské Zálesí. V Luhačovicích 1930, s. 395.

⁵¹⁹ Těšínsko. 3. díl. Šenov u Ostravy 2001, s. 91.

⁵²⁰ „Dyž sem byla mladá, tak jeden dal agát suché a povříslama ho ověšal. A tá naříkala, pote mi to sundat. Vona s ním nechťela mluvit, ze zlosti jí to dal. To bylo tenkrát křiku! Májky se kradly, mě taky ukradli máj. Naprotivá před třemi lety chlapec celó noc hlídal, aby mu májku nesebrali.“ Klobouky u Brna (L. Vrbasová, * 1903), záznam 1978. – Z archivu autorky.

společenství, které se zejména v májových a letničních obyčejích projevují zvlášť výrazně.

V Čechách na Strakonicku nebo Podřipsku hrozilo dívce, která nepřišla na májovou zábavu, *zavrtání do máje*. Chlapci jí na posměch vyvrátili v kmeni máje díru a vyplnili koňskými žíněmi; pak vyvolávali veřejně jméno té dívky a posmívali se jí, že je „v máji zavrtaná“.⁵²¹

Stavění ozdobených stromků na znamení společenské pocty osobám významného společenského postavení patří do starého fondu májové tradice. Stavěli je chasníci a vojáci k radnici, do vrchnostenského dvora, k zámku, k domu starosty, učitele, k faře a byla to tradice vesnická i městská. Poctění se revanšovali penězi nebo větším množstvím piva či vína. Tak se v obecním účtu v Třeboni z roku 1654 objevuje položka *od stavění májí před domem radním 45 kr.* V roce 1702 postavili máje před radniční dům vojáci, husaři, kteří tam byli posádkou, dostalo se jim odměnou vědro piva.⁵²² V „Počtech obecních“ města Chocně je do položek vydání v roce 1716 zaneseno *od stavění májů na sv. Filipa a Jakuba 55 krejcarů*.⁵²³ Květnatou řečí žádají 29. 4. 1700 synové z předních měšťanských rodin městskou radu Písku, rychtáře, purkmistra a radní, o dovolení postavit „vzácnému magistrátu“ k prvnímu květnu „strom majalní“ na znamení účty.⁵²⁴ Finanční odměna za postavení máje, tedy veřejné pocty, byla jistou motivací pro udržování zvyku.⁵²⁵ Tradice májí „na poctu“ slábla pod opakovanými zákazy ze strany zemských, vrchnostenských i obecních úřadů, které se odvolávaly na velkou spotřebu mladého stromoví a z toho plynoucí drahotu dřeva a také na výdaje s tím spojené, tedy na spopitné za postavení máje. Tak se zdůvodňuje *zápověď májí po celé zemi, a zejména ve městech*, kterou vydal pro Moravu zemský úřad v roce 1748.⁵²⁶ Zákaz stavět máje ve městech pražských z důvodu škody na lesních porostech pochází z roku 1750,⁵²⁷ nařízení zakazující *sázet májky při všelikých příležitostech* se opakuje v roce 1775.⁵²⁸ Taková nařízení vydávala i vrchnost na svých panstvích. Stará

⁵²¹ Hille, J. P.: „Zavrtaná v máji“. Český lid 15, 1906, s. 397.

⁵²² Sedláček, J.: Stavění májí v Třeboni. Český lid 20, 1911, s. 379.

⁵²³ Barviř, Jindřich Lad.: Děje města Chocně. V Náměstí u Brna 1886, s. 88.

⁵²⁴ J. K.: Žádost o dovolení stavěti máje. Otavan 7, 1923, s. 9.

⁵²⁵ „Májky. Enom přednostovi lebo radnímu a takovým, kde vijú, že neco dostanú“. Šebesťová, Augusta: Lidské dokumenty a jiné národopisné poznámky V Olomouci 1900, s. 240.

⁵²⁶ PK.: Zvyky a obyčeje. Zápověď „májů“. Koleda 6, 1881, s. 192.

⁵²⁷ Směs. Český lid 21, 1912, s. 352.

⁵²⁸ Nařízení, dekrety a patenty císaře Josefa II. 1765–1780. Selský archiv 11–12, 1917–1919, s. 23.

vžitá tradice tak čelila silnému tlaku z úředních míst. Přesto si svoji sílu uchovala. Tak na Písecku, jak píše Josef Kulanda počátkem 20. století, se stavěly máje v různých částech obce, sedlákům, domkařům a „v chalupách“, a pak každý hoch svému děvčeti, takže se *vesnice podobala skutečnému lesu*.⁵²⁹ Takový obrázek nám dnes venkov už nenabídne, ale jsou místa, kde se na máje drží.⁵³⁰ Na starší tradici mají zasazovaných do dvora velkostatků navázaly máje příležitostně vztyčované v areálu JZD a menších podniků.

Místo velké máje *pro všechny občany ve vsi, pro všechna děvčata*, pro chasu bylo v centru vesnice či města, na návsi, u hospody. Úpravy v komunikaci nebo elektrifikace obce už v druhé třetině 20. století přeusouvaly vztyčení máje na okraj sídla, na hřiště, do společenského areálu. Když se chasa po roce 1918 dělila podle spolkové příslušnosti, bývalo mají v obci více, stavěla si každá skupina máji před svou hospodu.⁵³¹ Na Slovácku, ať už v obcích na Hodonínsku nebo Uherskohradištsku, bylo stavění máje výsadou odvedenců, *regrutů*. Postavení máje a májová zábava byla pro ně jistým mezníkem v životě. Tak i na jižním Brněnsku, kde se rozvinula v průběhu 20. století *májová*, slavnost osmnáctiletých mladíků a dívek, kteří si k této události pořizují, podobně jako generace před nimi, svůj prapor.⁵³²

Staví se buď celá nadzemní část stromu, převážně smrku, nebo se ke kmeni připoutá jiný zelený vršek, podle místní oblíbenosti jedle, břízy, modřín (*nadpatěná máje*). Dnes už se organizátoři zpravidla spokojí s moderní technikou, autojeřábem, přesto jsou místa, kde se máje vztyčuje tradičním způsobem, pomocí dlouhých žebříků, tyčí (*žejgrutí*) a lan, což je svědectvím neobyčejné, tradicí prověřené zručnosti, důvtipu, síly a kolektivní souhry mužů. Už se tak neděje, ale získat vhodný strom krádeží bylo starou tradicí, zhusta lesníky tolerovanou, a konečně i dokladem prestiže chasy. *Koncem dubna ukradli (a kradou dosud, ale za krádež se to v pravdě nepovažuje) hoši v lese štíhlou jedli nebo smr.*

⁵²⁹ Kulanda, J.: Stavění májů na Písecku. Český lid, 1913, s. 191.

⁵³⁰ Např. v Šitbořicích na Hanáckém Slovácku, kde si *májů* postaví kde kdo pro své děti třeba na dvorku, nebo dospěli na vhodném místě v některé části obce, a to proto, že se večer u máje sejdou, jak mladí, tak dospělí, při ohni k sousedskému posezení. – Franěk, František: 80 let trvání rekruťských zábav se stavěním máje v Šitbořicích. [Šitbořice s. n., 2000], s. 1.

⁵³¹ „Letos však viděti nápadný úbytek májů. Nad mnohými osadami nevlaje ani jeden národní prapor z vysokého máje. A příčina? Máje prý se zničily samy, a sice následkem politické a náboženské roztržičnosti a rozháranosti. Byly totiž už máje agrární, lidové, sokolské, orelské, dělnické a v kteréosi osadě i živnostenský.“ Máje. Obzor, 13. 5. 1923, s. 3.

⁵³² Večerková, Eva: Májová slavnost ve Vranovicích na jižním Brněnsku. Vlastivědný věstník moravský 56, 2004, s. 57–61. – Nazývali se *rekruti* a *rekrutky*.

*Ukradení nebylo považováno nikdy za věc nečestnou, a máj koupený nebyl by ani pravým májem.*⁵³³

V pramenech 19. a 20. století najdeme četné zmínky o výzdobě májí, v níž se, přes společné prvky, odrážejí místní specifika a významy, přikládáné té které věci. *Vočepit máj* se říká v západních Čechách. Zelená koruna máje se zdobí pentlemi, pod korunku se zavěšuje chvojový věnec ze smrčí. K tradičním prvkům výzdoby patří šátky, jejichž úlohu převzal prapor (*fána*) červenobílý nebo v barvách československé trikolory, zvonek, spirálovité pásy hoblin, nahrazující papírové fábory, láhev s kořalkou, maskulinní figura – tradiční prvek na Horňácku, na Valašsku, ale i na západní Moravě a v jižních Čechách. Na Chodsku se zavěšovaly na máji výdunký z vajec. Kmen máje se maloval do spirálovitých pásů červenou a bílou barvou, ovinul věncem z chvojí, *hadem*, nebo se kůra sloupala do spirály. Jako vzor tu nejspíše působily sloupky slavobrán z různých oficiálních slavností 19. století. Na Telčsku a Pelhřimovsku se pod věnec zasazovaly do kmene máje křížem čtyři tyčky (protáhly se provrtanými otvory) se šátky od děvčat, na způsob praporků. Když pak skácená máje padala, chlapec si hleděl sebrat šátek od svého děvčete.⁵³⁴

Prapor nebo šátek, ale i celý vršek máje je trofejí, a mládenci svádějí boj, kdo nejdříve kýženou věc zachytí. Na Valašsku přibíjeli mládenci na kmen máje desku s pozdravným nápisem a příslušným letopočtem konání májové slavnosti.⁵³⁵ Barvy praporu na máji sdělovaly do okolí etnickou příslušnost obce, jak to bylo před rokem 1945 v národnostně smíšených krajích.

Zásada oloupat kůru z kmene měla smysl estetický, *máj musí svjítit*, být bílý, říkalo se na Chodsku.⁵³⁶ A snad i jiný; mělo se tak zamezit působení škodlivých sil, skrývajících se pod kůrou.⁵³⁷

V některých krajích se prostor kolem velké máje upravoval zvláštním způsobem. Po kruhu, v jehož středu stála, se zasazovaly do země malé májky jako ohrada s jedním nebo dvěma vstupy. Na Telčsku mládenci zarazili kolem velké máje (*krále*) střídavě smrčky a několik kůl s navrtaným otvorem a vytvořili tak ohradu s jedním vchodem. Na kůly pak

⁵³³ Kronika obce Milovice nad Bečvou. Napsal Zdeněk Dadák, s. 23. V soukromém držení. V kopii v archivu autorky.

⁵³⁴ Smetana, Jos.: Máje. Od Horácka k Podyjí 6, 1929, s. 127–130.

⁵³⁵ „Někde bývá uprostřed pně přibita destička s nápisem, jako např. v Jablunce (r. 1892): „Nazdar všem mládencům a pannám jabluneckým!“ – Václavek, Matouš: Moravské Valašsko. I. Vsetín 1894, s. 81.

⁵³⁶ Jindřich, Jindřich: Chodsko. Praha 1956, s. 58.

⁵³⁷ Maibaum. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Band V. Berlin – Leipzig 1932/1933, sl. 519.

před kácením máje nasazovali malé stromečky, vršky modřínů a smrčků, ověšených smaženými *křehoutkami*, perníkem, pentlemi i pozlacenými oříšky. Přípravovaly je dívky a chlapci si pro ně šli s muzikou a společně s dívkami je odnášeli k máji. Kolem máje se tancovalo a stromky se na závěr zábavy vydražovaly.⁵³⁸

Setrvání máje na místě do chvíle, kdy je při zábavě skácena a vydražena, je časově ohraničeno různě, někdy na pár dní, den dva, do posvícení, do letnic, do konce měsíce. Dodnes zůstalo mládencům potřebou máji hlídat, neboť znamená pro ně i pro celou obec potupu, když se chase ze sousedství podaří kmen naříznout, aby větrem spadl, anebo vůbec podřezat a odvézt zelený vršek.⁵³⁹ Taková událost byla pádným důvodem k oslabení či zániku tradice. Jistou ochranou je pobití kmene plechem, což se dnes všeobecně děje. Máje je zdaleka viditelným znakem květnových dnů a tak prestižní snaha ji uchránit má svou váhu i dnes.

K velké společné máji se vážou rozmanité obyčejové projevy a zábavy, proměnlivé v čase a určené i lokálními zvláštnostmi, jak je zachytila národopisná literatura i pramenná svědectví 19. a 20. století a současné či nedávno realizované výzkumy.⁵⁴⁰ Kolem máje se tancuje, pod májí se odehrávají zábavné scénky, těšící se dodnes oblíbě. V Čechách přede hrou k nim je obchůzka mládenců *májovníků* s muzikanty po domech děvčat, kterým postavili májky. Ve východním Polabí se s obchůzkovými slavnostmi s májemi setkáváme ve většině obcí.⁵⁴¹ Mládenci a dívky, doprovázeni muzikanty, vycházejí buď společně a zastavují se u všech domů a zvolení mluvčí s přáním zdraví a spokojenosti zvou na taneční zábavu, anebo průvod tvoří sami chlapci a dívky se k nim postupně přidávají poté, co chlapci navštíví jejich dům označený májkou; říká se *vyvádění* či *vyzvedávání děvčat (družiček)*. Před domem se tančí, podává se malé občerstvení a domácí přispívají penězi na májovou zábavu. V tanci pod hlavní májí se od mládeže očekává předvedení *české besedy*. V některých obcích přednášejí mladí vinše v tradičním stylu, v nichž vítají přítomné a zmiňují i aktuální události v obci.⁵⁴²

⁵³⁸ Smetana, Jos.: Máje. Od Horácka k Podyjí 6, 1929, s. 127–130.

⁵³⁹ „Mládenci z okolí, třeba Křekovjané, rádi v okolí máje zřezávali; přijeli na koních s pilami a sekýrami, máj shodili a fánu odnesli. A to byla veliká potupa pro místní mládence“. Havlíček, Bedřich – Matýsek, Frant.: Národopisné paběrky z Haluzic. I. část. Vlastivědné kapitoly z Valašskokloboucka 1968, s. 22.

⁵⁴⁰ Plessingerová, Alena: Odras současných společenských podmínek ve středočeské slavnosti „staročeské máje“. Český lid 77, 1990, s. 47–50.

⁵⁴¹ Vincenciová, Hana: Tradice stavění májí a obřady letnic ve východním Polabí. Východočeský sborník historický 9, 2000, s. 120–121.

⁵⁴² Táž, I. c., s. 131.

Ve starších zprávách jsou uváděny další zajímavé prvky májových obchůzek. Tak bylo všeobecným zvykem, že jeden z mláďenců nosil malý okrášlený stromek a další misku na peníze, do níž dívka, když se chtěla zúčastnit májové zábavy, vkládala peněžitý příspěvek. Která nemínila, hned ráno si svou májku sebrala. Na Doudlebsku vedl takový průvod praporečník (praporem byl list bílé látky pošíť březovými větvičkami) a dívky „skládaly“ peníze k májce zasazené do otvoru ve zvláštní dřevěné míse.⁵⁴³ Děvče, které dalo k májce nejvíce, bylo zvoleno za královnu máje, což se považovalo za velkou čest (Plzeňsko).

Vrcholem májové slavnosti je dramaticko-divadelní vystoupení několika aktérů pod májí, pod *králem*, určené pro diváckou veřejnost obce. Už starší zprávy zmiňují drobné dramatické scénky, v nichž vystupovali vybraní mládenci, aby komentovali ve veršovaných promluvách chování dívek i aktuální dění v obci.⁵⁴⁴

Koncem 19. století pořádala chasa v Uhlířských Janovicích na Kutnohorsku pod velkou májí hru, jejímiž hlavními postavami byl *král* (v bílém oděvu a opentleném klobouku) s pokladnou, *kat* v červeném ustrojení, *připíječ* a chasníci, *májovníci*. Začínalo se obchůzkou po jednotlivých staveních, *připíječ* pronášel ve statku adresné vinše na jednotlivé osoby, za což následoval peněžitý příspěvek od hospodáře. Pod stromem se pak odehrávala vlastní scénka: *májovníci* slovy *kazatele* usvědčují *krále* z podvodu („se svěřenou pokladnicí nepoctivě zacházel“) a vysloví trest: *král* má být popraven, mečem sťat, což *kat* učiní: setne mu klobouk. Končilo se tancem, obživnutím *krále* a nakonec skácením *krále-máje*.⁵⁴⁵ Hru o *popravě májového krále* v různých obměnách pořádaly ve středních Čechách na Nymbursku, Kolínsku, Pardubicku nebo na Plzeňsku různé spolky, ať už hasiči, baráčnické obce, agrární dorost z iniciativy svých lidí a ve vlastním pojetí. I na počátku 21. století se diváci baví řeči *kecala*, *soudce*, *kata* a vůbec děním na „jevišti“ pod májí.⁵⁴⁶ Mládež se obléká do krojů různé provenience, tančí českou besedu. Zajímavou variantou tradičních májových oslav, se kterou se setkáváme na Berounsku, jsou tzv. *Suché máje*, které se konají od šedesátých let 20. století; pořádají je v červnu vdané ženy.⁵⁴⁷

⁵⁴³ Hlubuček, Karel: Doudlebský rok. III. Velkonoe – máj – letnice. Doudlebský archiv národopisný 1953/6, s. 11.

⁵⁴⁴ Např. Doubrava, St.: Májová slavnost v Křimicích r. 1850. Český lid 21, 1912, s. 351.

⁵⁴⁵ Exner, Václav: Máje z okolí uhlířsko-janovického. Český lid 4, 1895, s. 1–5.

⁵⁴⁶ Mrázková, Tereza: Staročeské máje v obcích Ovčáry a Jestřabí Lhota. Bakalářská práce. Masarykova univerzita, Ústav evropské etnologie. Brno 2012, s. 15. http://is.muni.cz/th/341785/ff_b/Bc-Mrazkova.text

Slavnost májí v Bolevci na Plzeňsku, kolem r. 1913

Základní schéma hry bylo využito v divadelním zpracování (např. Vl. Fůrsta, Č. Zibrta, V. F. Štíky) pro vesnické skupiny pod názvem *Staročeské máje*, často používaném pro májovou slavnost. Pořádaly ji různé spolky podle předloh i vlastních scénářů, v letech první ČSR zejména dorost republikánské (agrární) strany, a to i v krajích, kde podobné tradice nebyly domovem.⁵⁴⁷ V průvodech krojovaných skupin se uplatnily alegorické vozy a Selská jízda na koních, jak to bylo např. na Plzeňsku v třicátých letech 20. století. Jádrem tohoto lidového divadla, jak se s tím setkáváme i při jiných obyčejových příležitostech, při svatodušních královských obyčejích nebo při hodovém stínání berana, jsou promluvy hlavního *řečníka* (*biřice*, *tlampače*, *kecala*) zaměřené na život vesnické komunity, na milostné vztahy, na činy a přečiny občanů podané žertovnou až satirickou formou.

Máje byla také příležitostí k soutěži v obratnosti a vytrvalosti. Odvážlivci šplhali ke korunce, aby si z ní stáhli zavěšené předměty, často

⁵⁴⁷ Jiříkovská, Vanda – Přenosil, Jiří – Přenosilová, Dana: Rok s tradičními obyčejí a slavnostmi ve středních Čechách. Jaro a léto. Regionální muzeum v Kolíně 2012, s. 87–88.

⁵⁴⁸ „Místní jednota republikánského dorostu v Hlubokých Mašůvkách pořádala 10. 5. slavnost Staročeské máje. Mohutný průvod, jemuž v čele jela selská jízda, za ní byl na krásně dekorovaném voze vezen májový král, skupina v pestrých národních krojích a nepřehlédlný zástup všeho místního občanstva, družek a přátelů z okolních jednot, je nám nejlepším důkazem, že republikánský dorost v Mašůvkách svojí prospěšnou prací vydobyl si vedoucí místo ze všech organizací. Po slavnostní scéně tančila se česká beseda v národních krojích“. Zájmy venkova 18, 1936, č. 21, s. 5.

Scénka při *kácení máje*: „lékaři“ ošetřují „zraněného“. Rozstání u Moravské Třebové, kolem r. 1980

láhev s alkoholem nebo šátek.⁵⁴⁹ Na Kladensku se nejodvážnější chlapi předstihovali v tom, kdo vyleze na máji a sejme ozdoby z vršku, ba někde musel vítěz uříznout vršek máje, který pak slavnostně pověsil v hostinci a zahajoval tanec.⁵⁵⁰

Samo *kácení máje* v různých termínech, nejčastěji koncem května, nebo o svatodušních svátcích, bylo příležitostí k zábavám s vydražováním kmene i k divadelní podívané. Pořádaly je různé organizace, často hasiči, sokolské a orelské jednoty, agrárníci i divadelní ochotníci. Tak na poměrně širokém území, ve východních Čechách, na západní, střední a východní Moravě se vžily scénky maškar, v nichž lesní dělníci, *drvaři*, nebo *žid*, *cikán s cikánkou*, *babka s dědkem*, chtějí máj ukrást, *hajný* nebo *myslivec s flintou* jim v tom brání a *doktor* ošetřuje „postřeleného“ zloděje. V žertovných výstupech zaznívají narážky na nectnosti osob, na prohřešky proti dobrému mravu, na aktuální události v obci, ba i ve světě. Scénky nemají pevný scénář, jen osnovu námětu a výstupy

⁵⁴⁹ „Komu se podařilo po máji se vyšplhat a předmět donést, tak dostal cenu. Nebyla velká, obvykle litr vína, tyčka salámu a muzikanti mu zahráli sólo. Někdy stačilo, když se jenom vyšplhal pod zelený vršek a dotkl se zelených větví. Dokázali to jen šikovní a odvážní mladenci, protože stupaček a jiných věcí, usnadňujících šplhání, se používat nesmělo.“ Staré zvyky a obyčeje v Račicích na Vyškovsku. Sepsal v roce 1979 písmák Miloš Beran, s. 7. V soukromém držení. Kopie v archivu autorky.

⁵⁵⁰ Kladensko. Praha 1959, s. 70.

spočívají na řečových a mimetických projevech herců a tak je pokaždé průběh taškařice jiný. Dodnes patří lidové divadlo „kácení máje“ k oblíbené společenské zábavě venkova, cenné tím, že vychází z vlastních zdrojů, z aktivity lidí se smyslem pro žert, se schopností hereckého projevu a nápadité improvizace.⁵⁵¹ Když máj padá, odehrává se urputný zápas o vršek, o prapor a ozdoby, do něhož se zapojují i děti. Na Valašsku vystupovali chasníci maskovaní za *drvaře*, kteří se škorpili a podřezávali dřevěnou pilou kmen, a za *kata*, který máj spolu s ostatními muži nakonec vyvrátil. Zápolení o prapor, „uchytání fány“, mělo a má na Valašsku prudký, živelný průběh. Vítěz je oslavován, nese prapor v průvodu s hudbou na obecní úřad a se starostou se všichni odeberou do hospody na zábavu.

Nejen prapor, ale i ozdobený vršek máje je trofej. Vyměňuje se za nový, čerstvý a ozdobený, jak se s tím setkáváme v májové tradici na hostýnském Záhoří a na Valašsku. Odnášel se v průvodu do hospody, tancovalo se pod ním, vydražoval se. Připravovala jej děvčata, ověšovala větve cukrovím a cigaretami.⁵⁵²

Kravská muzika

Byla zvláštním druhem venkovské zábavy na severním Plzeňsku a Kralovicku v dobách společného výhonu dobytka na pastvu 1. května. Děvečky toho dne vyprovázely obecního pastýře na pastviště a celý den spolu s ním pásly zvířata, která na první pastvě bývala nepokojná, takže by je pastýř sám neuhlídal. Večer je s pastýřem přihnaly do vsi a pomohly mu je rozehnat do statků. V následující neděli měly *kravskou muziku*, tedy taneční zábavu, kterou si samy zjednaly. Pozvaly si houslistu, dudáka a klarinetistu do hospody, samy si braly chlapce do tance, kupovaly si od šenkýře pivo a dávaly chlapcům připít.⁵⁵³ Tak byla oslavena první pastva. Když společná pastva dobytka se změnou zemědělského hospodaření v průběhu 19. století končila, vyvinuly se z *kravských muzik* májové muziky.

⁵⁵¹ Setkali jsme se s tím počátkem 21. století např. na Boskovicku, Chropýňsku a Moravsko-třebovsku.

⁵⁵² „Potom se seřadil průvod, jako první šel muž, který chytil vlajku, potom kapela, pak dvě děvčata ve valašských krojích nesla nastrojený modřínový stromek, na něm pověšené domácí cukroví a cigarety... odpochoďovali do místního hostince.“ Příluky (o. Vsetín), záznam r. 1979 (resp. Josef Hruška, * 1923). Archiv Národopisné společnosti. Malý dotazník č. 32. – Výpis v archivu autorky.

⁵⁵³ Bukačová, Irena – Dienstpieřová, Jana: Od májů do posvícení. Křesťanské tradice a lidové jarní, letní a podzimní obyčeje na severním Plzeňsku. Muzeum a galerie severního Plzeňska, Mariánská Týnice 2008, s. 40–41.

Eva Večerková

Obyčeje a slavnosti

v české lidové kultuře

Obálka a grafická úprava Vladimír Verner,
s použitím návrhu Magdaleny Říčné
Vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
v Praze roku 2015 jako svou 1426. publikaci
Odpovědná redaktorka Marie Válková
Vydání první. AA 32,28. Stran 512
Vytiskla Těšínská tiskárna, a. s.
Doporučená cena 398 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
Praha 3, Víta Nejedlého 15
e-mail: info@ivysehrad.cz
www.ivysehrad.cz

ISBN 978-80-7429-627-7